

УДК 94(47+57)(92); 32.019.5

Вікторія Калитвянська

ГРОМАДСЬКА ПОЗИЦІЯ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДАНИЛОВА (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті на основі аналізу наукової літератури висвітлено внесок видатного історика в дискусію про перебудову та про загальну аграрну реформу в період перебування при владі М. Горбачова. Розкрито розуміння істориком кооперативної суспільно-економічної структури реформованого господарства. Зроблена спроба зрозуміти ставлення В. Данилова до тогочасних процесів, які панували в політиці та суспільних відносинах.

Ключові слова : В. Данилов, перебудова, М. Горбачов, гласність, аграрні реформи.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення наукової та громадської діяльності В. Данилова в контексті головних віх вітчизняної історії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Потреба вивчення обраної проблематики викликана винятковою цінністю поглядів видатного історика, дисидента, на тогочасні аграрні перетворення, а також тим, що майже немає спеціальних наукових праць, присвячених ученому. Маємо віддати належне людині, яка за все своє життя не лише без страху висловлювала свої думки, а й відстоювала їх, хоч це було й нелегко, а іноді й небезпечно в тогочасному тоталітарному суспільстві. В. Данилова можна певною мірою поставити на один щабель з О. Солженіциним, А. Сахаровим, В. Чалідзе. В академічному плані дослідження різних аспектів його життя необхідно для відтворення біографії В. Данилова як громадсько-політичного діяча й науковця, котрий зробив вагомий внесок у розвиток національної та світової науки, а також історіографічного огляду його численних змістовних праць.

Основу статті становлять друквані праці дослідника, а також архівні документи за період роботи В. Данилова в Інституті історії СРСР АН СРСР. На особливу увагу заслуговують його виступи, оприлюднені ним на симпозиумах, численних конференціях та “круглих столах”, оскільки вони задокументовані та якнайкраще висвітлюють погляди ученого.

Період горбачовської перебудови, попри усю складність тієї доби, був часом, коли більшість громадян раптом щиро повірили у можливість переходу суспільства до “справжнього” соціалізму – соціалізму “з людським обличчям”, а отже, і до справжньої демократії. Для “шістдесятників”, що склали авангард перебудови на першому її етапі, цей період мав величезне значення. А саме одним із найбільш яскравих їх представників в історичній науці був саме В. Данилов. Очікувані суспільством зміни полягали в остаточному подоланні сталінської спадщини як у політичному устрої, так і в економічній організації радянського суспільства. Це передбачало ліквідацію тоталітарної системи та реабілітацію жертв сталінського терору, дійсну свободу виборів до органів радянської влади, рішучу відмову від позаекономічного примусу, введення достатньо широкого і організованого товарно-грошового обігу в радянській економіці – при збереженні державного планування та регулювання [4, с. 148].

Серед змін, до яких прагнули шістдесятники, слід назвати і звільнення суспільної свідомості від догматизму. Перше гасло “прискорення”, висунуте М. Горбачовим, хоча і було дещо іронічно сприйнятий суспільством, але все ж таки викликало довіру. Значна частина громадян сподівалася, що ці кроки відкривають реальні перспективи швидкого економічного зростання. Гасла “гласність”, а потім і “перебудова” були сприйняті як початок довгоочікуваної демократизації. Проте “гласність” скеровувалася у радянське минуле, на сучасність же вона не поширювалася [5, с. 102].

З переходом від “прискорення” і “гласності” – до “перебудови” В. Данилов був залучений до обговорення та розробки програми майбутніх аграрних реформ. Запросили його з одного боку, через те, що він володів достатнім науковим багажем, тому що ще наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр., разом з іншими істориками, активно займався вивченням процесів колективізації та розкуркулення. У ході цих досліджень почали виявлятися справжні масштаби і наслідки сталінського терору проти селянства. За відкритий опір згортання науково-дослідної роботи у 1965–1968 рр. В. Данилов був звинувачений у “ревізійнізм” і “скачуванні на позиції буржуазного релятивізму”, знятий із посад, втім невеликих, позбавлений можливості вільної публікації своїх статей. До речі, важливо відзначити, що наприкінці 1980-х рр. у процесі проектування нової аграрної реформи йому не раз давали зрозуміти, що чекають від нього несхвальної оцінки великого колективного господарства. Іноді й безпосередньо пропонували виступити із засудженням націоналізації землі, приватної власності тощо. Однак В. Данилов не виправдовував очікувань керівництва.

З іншого боку, на нього звернули увагу за ініціативою О. Ніконова, який фактично керував усією програмою з сільського господарства. З О. Ніконовим вони познайомилися восени 1986 р. Вони обидва виявилися першими консультантами партійної верхівки з питання реабілітації А. Чаянова. Під час суперечок 1989–1990 рр. про завдання, засоби і терміни майбутньої аграрної реформи вони обидва опинилися в одному таборі, причому аж ніяк не горбачовському [7, с. 127].

Починаючи з 1988 р., у пресі, на телебаченні і радіо розпочинає працювати агітаційна група за "корінну перебудову" в аграрному секторі, тобто, за введення приватної власності на землю, заміну колгоспів фермерськими господарствами. До осені склалася ситуація, що вимагала від партійно-державного керівництва офіційної постановки завдань перебудови в аграрному секторі економіки. Від провідних аграрників країни зажадали складання спеціальної записки "Про концепцію аграрної політики КПРС на сучасному етапі та невідкладні заходи продовольчого забезпечення країни". В. Данилов також вносив свої пропозиції до записки. Йшлося про перебудову, але на мові того часу це поняття аж ніяк не означало докорінної зміни соціально-економічних форм і зводилося лише до реорганізації деяких господарських функцій і зв'язків [5, с. 103].

Тим часом у рамках розгорнутої в ЗМІ пропагандистської кампанії вже лунали заклики до радикальних заходів, які обіцяли неодмінний підйом і достаток в майбутньому, щоправда, ціною сьогоднішніх руйнувань і втрат – за популістським принципом "Чим гірше зараз, тим краще потім". У записці учений-аграрник зазначав, що розробка загальної концепції аграрної політики КПРС вимагає осмислення. Треба проаналізувати в цілому весь історичний шлях села, пройденого за роки будівництва соціалізму. Він був проти спрощеного підходу авторів записки, що пояснювали зниження на початку 1930-х рр. темпів розвитку сільського господарства допущеними "перекосами при проведенні колективізації". Ці слова практично нічого не пояснювали і не відповідали ленінському кооперативному плану, який передбачав розвиток усіх форм кооперації в селі на основі бажання самих селян.

Взагалі система колективного землеробства, з точки зору вченого, могла формуватися лише на стадії повної машинізації та електрифікації сільського господарства, а НЕП, що вводився "всерйоз і надовго", був розрахований на будівництво соціалізму економічними засобами, що виключають застосування насильства. Однак сталінське керівництво в умовах штучно загостреної класової боротьби перервало його, форсувало колективізацію, а уявлення про соціалізм, як про "цивілізованих кооператорів", було забуто [8, л. 3].

Також В. Данилов наголошував на тому, що керівництвом країни була поставлена абсолютно раціональна мета повного переходу колгоспів, радгоспів та інших агропідприємств на госпрозрахунок і підрядні форми організації праці, що в принципі повинно було вивільнити господарську ініціативу трудових колективів, привести до поживлення усіх різновидів особистого підсобного господарства, активізувати малі економічні форми. Однак повсюдного впровадження малого та сімейно-індивідуального орендного господарства, який вже встиг довести на практиці свою досить високу ефективність, не відбувалося [9, л. 4].

Не були розроблені правових підстав оренди, люди у селі були інертними, і швидше негативно, ніж позитивно сприймали усе нове і незвичайне. Також тривогу вселяло те, що реальний фінансовий стан основної маси працівників, зайнятих у сільському господарстві, вимагав кращого. Несприятливі соціально-демографічні зрушення, пов'язані з надмірною урбанізацією, призвели до запустіння і зникнення сотень і тисяч сіл, особливо у нечорноземній смузі, до порушення статево-вікової структури сільського населення, погіршення багатьох інших соціально-демографічних характеристик. При цьому відтік населення із села у місто відбувався за рахунок найбільш дієздатної частини молоді [7, с. 128].

Таким чином, учений зробив висновок про необхідність сприяння зворотної міграції з міста у село тієї частини населення, яка не втратила реального інтересу до сільськогосподарської праці. Характеризуючи стан робочої сили, зайнятої у сільському господарстві, В. Данилов зазначав, що за 60–70 років абсолютного панування великого колгоспно-радгоспного виробництва змінилося два-три покоління. У результаті цього колишній "універсальний" селянин, який власними руками здійснював виробничий процес, давно вже перетворився на "вузького спеціаліста", знайомого лише з тією чи іншою конкретною галуззю робіт. Знання ж всього виробничого циклу на професійному рівні стало прерогативою агрономічних і керівних кадрів. Тому пасивне ставлення села до орендного підряду пояснювалося не відсутністю бажання працювати, а передусім, нездатністю сучасної селянської сім'ї виконати весь цикл необхідних робіт [5, 113].

Тому вчений-аграрник рекомендував вищому керівництву держави впроваджувати поступово і обережно сімейне та індивідуальне господарство. Спроби його форсованого насадження неминуче призвели б до результатів, що нагадували б "суцільну колективізацію". Також, на думку В. Данилова, варто було організувати навчання самостійного господарювання в орендованому господарстві усіх тих, хто виявить до цього прагнення, або створити мережі спеціальних шкіл (на

кшталт шкіл селянської молоді 1920-х рр.). І нарешті, учений наголошував на тому, що очевидною була перевага колективного ведення господарства, де можливий поділ праці, участь агрономічних, зоотехнічних або інженерних кадрів, використання реально наявної техніки.

Підсумовуючи, зазначимо, що В. Данилов виступав за ідею надання справжнього самоврядування трудовим колективам. Адже за словами ученого: "Самоврядування – єдина альтернатива командно-мобілізаційній системі управління, що виявила свою абсолютну неспроможність" [4, с. 148]. З його точки зору, колгоспи і радгоспи мали стати об'єднаннями первинних колективів (бригад, ланок, сімей тощо), що працюють на орендних, госпрозрахункових засадах, свого роду кооперативами кооперативів. Поступово вони повинні були об'єднуватися з іншими колгоспами, радгоспами та різного роду підприємствами в міжгосподарські кооперативи – виробничі, постачальницькі та ін. Таким чином виникала б кооперативна суспільно-економічна структура. Усі ці перетворення поряд із аналогічними змінами у промисловості були б безпосереднім здійсненням лєнінської ідеї про соціалізм як лад цивілізованих кооператорів [6, с. 132].

У травні 1990 р. В. Данилов виявився членом останньої радянської сільськогосподарської делегації у США, яку очолював О. Ніконов. Делегація відвідала фермерські господарства та їх кооперативні об'єднання, приватні підприємства і великі корпорації у штатах Айова і Каліфорнія, брала участь у науковій конференції, яка стосувалася проблем сільського господарства у Де Мойні (центр штату Айова), була прийнята у Міністерстві сільського господарства у Вашингтоні. У роботі конференції брали участь науковці і фермери. Фермери із трибун не виступали, але у перервах підходили до членів радянської делегації з вельми доброзичливими порадами, незмінно підкреслюючи, що головне, на їх думку, в умова сучасного розвитку аграрного виробництва: господарство може бути приватним, може бути колективним, але воно має бути великим і забезпеченим сучасною технікою. На жаль, ця висхідна умова розвитку сільського господарства в СРСР відкидалася у дискусіях з аграрних проблем, які стали набувати усе більшого розмаху і більшої гостроти восени 1989 р. Тепер це були вже дискусії не про перебудову, а про загальну аграрну реформу. На тлі суспільних настроїв, які виникли до кінця 1989 р., прийнятий урядом курс на "роздержавлення" виглядав ще досить помірним [5, с. 114].

Це поняття лягло в основу роботи, створеної на початку 1990 р., комісії ЦК КПРС з питань аграрної реформи, формальним керівником якої вважався М. Горбачов (фактичним був Є. Буд). У серпні 1990 р. відбулася єдина зустріч членів комісії із М. Горбачовим. До цього О. Ніконов пропонував виступити В. Данилову в ході дискусії із таким трактуванням "роздержавлення", яке допомогла б запобігти або хоча б пом'якшити руйнівні наслідки необдуманих дій у цьому напрямку. Текст цього не виголошеного виступу "Про аграрну реформу" зберігся. Напрямок аграрної реформи знайдено – роздержавлення. На цій основі передбачалося провести перебудову виробничих відносин на селі. Передбачалося провести приватизацію власності. Однак у розумінні й тлумаченні приватизації ясності не було [4, с. 148].

Роздержавлення економіки та її переорієнтація на ринок вимагали справжнього самоврядування в колективі працівників сільського господарства. У цьому полягає, на думку вченого, головний напрямок перебудови виробничих відносин у колгоспах і радгоспах. Працівники сільського господарства довго не могли вирішувати, що, як і коли робити. Тому реформа сприймалася як розпорядження зверху, а в її здійсненні особливу роль виконував апарат, який звик до натиску [5, с. 114]. Реформа вимагала величезної творчої роботи упродовж досить тривалого часу, який був свого роду перехідним періодом. Ця творча робота мала б бути спрямована на налагодження виробництва сучасної техніки для різних форм господарства (сімейно-індивідуальних, малогрупових, великих, колективних тощо), будівництво сучасної інфраструктури, організацію зворотної міграції з міста у село тієї частини населення, яка не втратила реального інтересу до сільськогосподарської праці.

Зустріч із генсеком проходила зовсім інакше, ніж припускав О. Ніконов. На засіданні виступаючі доводили необхідність введення приватної власності на землю і демонстрували свою однастайність із генсеком. Перша і єдина зустріч іюмісії з М. Горбачовим явно не вдалася. Деякі висловлювання генсека про П. Століпіна на зустрічі з комісією наштовхували на серйозні роздуми. Над аграрною реформою, як вважав В. Данилов, з самого початку проглядався ідеалізований, розфарбований у світлі фарби образ П. Століпіна, що не передбачало для неї нічого доброго. Століпінська аграрна реформа подавалася як праобраз горбачовської аграрної перебудови.

У 1988 р. закінчив роботу над рукописом свого останнього дослідження А. Аврех – найбільший фахівець з історії державної політики Росії столипінського часу. Це була книга, спеціально присвячена темі "П. А. Століпін і долі реформ в Росії". А. Аврех звернувся до В. Данилова із проханням стати редактором цієї книги і написати до неї передмову. У його книзі було проілюстровано справжній зміст столипінських реформ, їх підпорядкованість поміщицьким

інтересам і адміністративно-примусовий характер їх методів. Саме тому видання книги затрималося майже на три роки [1, с. 45], причому зміст піддався нещадному видавничому редагуванню. Тому В. Данилов відмовитися від участі у виданні, оскільки книга була спотвореною. Його ж передмова була відхилена видавництвом.

Не менш сумною виявилася доля останньої роботи А. Анфімова, видатного дослідника аграрної історії Росії, особливо історії селянства кінця XIX – початку XX ст. У 1991 р. А. Анфімов закінчив роботу над книгою про сталинську аграрну реформу "Реформа на крові". Друга назва було дуже стриманою – "П. А. Століпін і російське селянство", але рукопис жодне видавництво не прийняло. Після смерті А. Анфімова колегам вдалося опублікувати особливо важливий розділ його дослідження, "Нові власники", присвячений селянським господарствам, що виокремилися із общини. Становище, у якому опинилися "нові власники", не давало жодних підстав для позитивної оцінки наслідків сталинської аграрної реформи [2, с. 63]. Ідеологічна нетерпимість новоявлених ліберал-демократів не дивувала, адже у своїй більшості вони вийшли із партноменклатури. Вражало інше – їх повне історичне невігластво. У випадку зі сталинською аграрною реформою це особливо впадає у вічі: вони забувають, що біля її витоків перебував Н. Бунге, який намагався ще у 80-х рр. XIX ст. почати поступове виокремлення індивідуально-сімейних господарств з общини – за підтримки з боку держави, але без примусу. Є усі підстави вважати, що тоді реформа могла завершитися успішно. Однак це призвело б до витіснення дворянства з економічного життя села, і пропозиції Н. Бунге були відкинуті [2, с. 65].

Аграрна реформа, що проводилася П. Століпіним, на жаль, запізнилася. Але про все це керівництво країни, на відміну від В. Данилова, не мало ні найменшого уявлення. Тим часом перебудова набувала усе більш радикального у некерованого характеру. На авансцену політичного життя почала висуватися єльцинська група, яка стала на чолі Державної Думи РРФСР. Її відмінною рисою була швидкість дій і міцний натиск. Коли руйнівні реформи вже відбулися і в сільському господарстві, і в промисловості, то необхідно було боротися за виживання. В. Данилов зазначав наступне: "Як у сталинського керівництва при проведенні "суцільної колективізації" не було права виправдовуватися "новизною" господарських форм... "опором класового ворога", так і у керівництва пострадянської аграрної реформи немає жодних підстав для подібних виправдань... Я запитую себе: чому і як все це вийшло? І знаходжу лише одну відповідь: ми всі із занадто великим нетерпінням чекали змін, і коли вони раптом були оголошені і розпочаті, ми виявилися до цього не готові. І тому так довірилися і так обманулись!" [10, с. 315].

Отже, наведені факти сповна характеризують В. Данилова не лише як вдумливого дослідника з широким науковим світоглядом, але і як людину високих моральних принципів, яка на усіх етапах свого життя виходила із засад суспільної справедливості. Учений завжди ставив мету служіння народу вище своїх власних уподобань і бажань. Саме ці риси справжнього демократа свідчили про його авторитет не лише в країні, а й у найширших колах світової наукової спільноти.

Список використаних джерел

1. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М.: Политиздат, 1991. – 352 с. 2. Анфимов А. М. Новые собственники (из итогов столыпинской аграрной реформы) / А. М. Анфимов // Крестьяноведение. Теория. История. Современность: ежегодник. 1996. – М., 1996. – С. 60–95. 3. Анфимов А. М. П. А. Столыпин и российское крестьянство / А. М. Анфимов. – М.: Институт российской истории РАН, 2002. – 300 с. 4. Данилов В. П. Выступление на совещании историков КПСС и историков СССР 28 апреля 1987 г. / В. П. Данилов // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 7. – С. 148–149. 5. Данилов В. П. Выступления на круглом столе советских и американских историков (январь 1989 г.) / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 102–103, 113–114. 6. Данилов В. П. Выступления на круглом столе по теме "Вокруг раскрестьянивания" / В. П. Данилов. – М.: Прогресс, 1989. – С. 130–132, 138–140. 7. Данилов В. П. Аграрная реформа в постсоветской России (взгляд историка) / В. П. Данилов // Куда идет Россия?.. Альтернативы общественного развития. Международный симпозиум 17–19 декабря 1993 г. – М.: Интерпракс – 1994. – С. 125–136. 8. Научный архив Института российской истории РАН (далее – НАИРИРАН), ф. 1841, оп. 1, д. 52, л. 3. 9. НАИРИРАН, ф. 1841, оп. 1, д. 69, л. 4. 10. Данилов В. П. "Так куда же пришла Россия?.." / В. П. Данилов // "Куда пришла Россия?.." Итоги социальной трансформации. 2003. Международный симпозиум 16–18 января 2003 г. – М., 2003. – С. 314–320.

Виктория Калитвянская

**ОБЩЕСТВЕННАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ В. ДАНИЛОВА
(КОНЕЦ XX – НАЧАЛО XXI ВВ.)**

В статье на основе анализа научной литературы освещены вклад выдающегося историка в дискуссию о перестройке и об общей аграрной реформе в период пребывания у власти М. Горбачева. Было выяснено, что ранее вместе с другими историками ученый активно занимался изучением процессов коллективизации и раскулачивания. В ходе этих исследований стали проявляться истинные масштабы и последствия сталинского террора против крестьянства. За открытое сопротивление свертывания этой научно-исследовательской работы в 1965–1968 гг. В. Данилов был обвинен в "ревизионизме" и "скатывании на позиции буржуазного релятивизма", снят с должностей, лишен возможности свободной публикации своих статей. Поэтому возможность не только свободно работать во времена перестройки, а и выразить свои мысли, позволила В. Данилову участвовать в обсуждениях тогдашних аграрных проблем. Раскрыто понимание историком кооперативной общественно-экономической структуры реформированного хозяйства. Сделана попытка понять отношение В. Данилова к тогдашним процессам, которые господствовали в политике и общественных отношениях.

Ключевые слова: В. Данилов, перестройка, М. Горбачев, гласность, аграрные реформы.

Viktoriya Kalytvyanska

**SOCIAL AND SOCIO-POLITICAL POSITION V. DANYLOV
(SIF. XX – BEG. OF XXI CENTURY).**

On the basis of analysis of scientific literature the famous historian contribution to the discussion of the restructuring and the overall agrarian reform during the tenure of Mikhail Gorbachev. It was found that before with other historians, scientists actively engaged in studying the processes of collectivization and dispossession. During these studies began to show the true extent and consequences of Stalin's terror against the peasantry. For open resistance to collapse this research work in the years 1965–1968 V. Danylov was accused of "revisionism" and "bourgeois downloading the position of relativism", dismissed, unable to free publication of their articles. Therefore, not only the opportunity to work freely in perestroika, but also to express their views Mr. Danylov allowed to participate in the discussions of the then agrarian problems. Exposed historian cooperative understanding the socio-economic structure of the reformed economy. The attempt to understand the attitude V. Danylov to contemporary processes prevailing in politics and public relations.

Key words: V. Danylov, alteration, M. Gorbachev, glasnost, agrarian reform.